

An important principle is that restrictions should not violate the essence of the right, that is, their introduction should not have the effect of canceling the right and rights in particular. Restrictions should exist to preserve rights, not vice versa. For this purpose, special cases of their application, such as martial law, are provided for.

The criterion of the legality of restrictions is not enough, there must be a legitimate purpose, which is expressed in the implementation of the principle of proportionality that is the compliance of restrictive measures with the declared legitimate purpose. An equally important criterion is the necessity in a democratic society because totalitarian regimes do not know the problems with the legalization of any restrictions on human rights.

In the article, the author concludes that the protection of rights and democratic order is a goal for limiting the right to freedom of movement, but it is also a problem at the same time, since there is a shaky balance between the state's capabilities on the one hand and the freedom of the individual on the other. The implementation of restrictions on freedom of movement cannot be automatic, but only justified by its degree in specific circumstances.

Keywords: *human rights, freedom, freedom of movement, constitutional system, Constitution, restriction of rights.*

УДК 340.13

DOI 10.31558/2786-5835.2023.2.3

Добросердов Артур Ренатович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

РОЗВИТОК ЛІБЕРАЛЬНИХ ПРАВОВИХ ІДЕЙ У ХІХ–ХХ СТ.

У статті проаналізовано основні правові вчення ХІХ–ХХ ст., які лягли в основу сучасного правового лібералізму. Автор висвітлює позиції класичного лібералізму Б. Константа, засновані на принципах особистої незалежності людини від держави, негативної свободи та індиферентності до форм державного устрою. У статті робиться висновок, що лібералізм ХVІІІ–ХІХ ст. – це тенденція переходу від віри у рятівну роль народної держави та республіки і реалізації свободи людини, ознаменованої Французькою революцією до відстоювання особистої свободи та незалежності, прав безвідносно до будь-яких державних форм. Базовим видом свободи для класичної ліберальної ідеології є саме негативна свобода як заборона втручання, що розуміється у двох видах: від держави та від особи.

Проаналізовані погляди Дж. Ролза, який стоїть біля витоків традицій соціального лібералізму. Проблеми соціальної справедливості на початку ХХ ст. постають особливо актуально та гостро, ведеться боротьба за соціальні та трудові права. Відтак індивідуальна свобода, незалежність, приватна власність не може уже ігнорувати проблему соціальної нерівності, відсутності рівних можливостей та потреби окремих категорій громадян у захисті. Автором робиться висновок, що представники класичного лібералізму вважають, що забезпечивши людині повну свободу та незалежність, абсолютну приватну власність – благополуччя прийде само собою. Однак життєвий досвід показав, що цей підхід вкотре породжує нову класову майнову нерівність та боротьбу за соціальне обличчя цієї ідеології. Не будь-який законодавчий припис є ліберальним, це має бути універсальна норма, що мінімізує втручання держави у життя людини, а також нівелює можливість наявності іншої приватної волі, якій має підкорятись особа.

Ключові слова: *лібералізм, свобода, правовий принцип, правова ідеологія, права людини, правова ідея, правове вчення.*

Постановка проблеми. Євроінтеграційні процеси, що відбуваються в Україні, вимагають реформування багатьох сфер життя суспільства, зокрема це пов'язано з ліберальною ідеологією та потребою в лібералізації державно-правової реальності. Відтак постає необхідність у більш детальному дослідженні однієї з базових правових ідеологій, її доктринальних витоків.

Мета. У статті досліджено основні правові вчення XIX–XX ст., які лягли в основу сучасного правового лібералізму.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що сам термін «лібералізм» до XIX ст. не використовувався його родоначальниками. Це були витoki природно-правової доктрини або обґрунтування демократичного устрою держави. Вперше класичні позиції лібералізму були сформульовані Б. Констаном, який поклав нове розуміння принципу свободи як загального. У 1819 році у своїй промові, в якій він відмежовував «свободу стародавніх» від «свободи сучасних», Констан визначив свободу стародавніх як реальну участь в уряді, тобто насамперед політичну свободу, тоді як свобода сучасних розумілась як верховенство права та реальний захист особи, включно з її свободою поглядів, власності, об'єднань, слова та релігії. На протигагу поглядам Руссо про основоположність «загальної волі народу» для врядування, не народний суверенітет, а саме мирне користування правами, можливостями та приватною незалежністю. Для Констана саме особиста незалежність є першочерговою потребою людини. Відтак ніколи не можна вимагати від особи жодних жертв для встановлення політичної свободи [1; 2, с. 4]. Отже, початкові позиції класичного лібералізму Б. Констана засновані на принципах особистої незалежності людини від держави, негативної свободи та індиферентності до форм державного устрою. З часом така позиція буде критикована через байдужість до благополуччя кожного і породження класової нерівності, відсутність соціального аспекту, однак на той момент ці позиції вважались дуже прогресивними.

Єдине визначення поняття та вчення лібералізму залишається доволі складним через широкий плюралізм доктринальних підходів, але Констан не був єдиним, хто вважав індивідуальну свободу базовою істиною. Таке сприйняття більше властиве Англії, ніж Франції. Саме англійські класики політико-правової думки впровадили цей французький термін, щоб обґрунтувати власну традицію обмеженого верховенством права правління. Джон Стюарт Мілль критикував європейський лібералізм як надто дбайливий до влади народу (народний суверенітет), і сформулював більш конкретні критерії правильності дій державної влади. Він дійшов висновку, що єдина мета, з якою влада може правомірно застосувати свій примус над будь-яким членом цивілізованої спільноти проти його волі, – це запобігання шкоди іншим (посягання на чужу свободу). Отже, як бачимо, Мілля насамперед цікавить особиста незалежність, навіть питання на-

ціональної безпеки теж не є критерієм для екстраординарних примусових дій влади. Це пояснюється реакцією на складне абсолютистське минуле Європи, коли буття держави та її захист були тотожними буттю людини. Мілль виділив ліберальну тенденцію у політико-правових поглядах: від невдалої гонитви за владою народу, народним суверенітетом, контролем за владою до особистих прав та свобод. Отже, британський лібералізм відокремив свободу від її політичних основ. Як і Констан, Мілль допускав, що зміст свободи можна знайти та захистити без збалансованої структури республіканської форми держави, яка б її підтримувала [2, с. 5; 3]. Відтак лібералізм XVIII–XIX ст. – це тенденція переходу від віри у рятівну роль народної держави та республіки і реалізації свободи людини, ознаменованої Французькою революцією до відстоювання особистої свободи та незалежності, прав безвідносно до будь-яких державних форм. Так зароджується знаменитий класичний дискурс та протистояння між лібералізмом та республіканізмом, лібералізмом та комунітаризмом, який продовжується і нині.

Ліберальна свобода завжди розумілась як пряма кореляція із законністю, як підкорення законам. У цьому ліберальні погляди співпадають із республіканськими. Слова свобода («*libertas*») і республіка («*res publica*») мали спільне походження та близький зміст у Римській імперії, у правовому дискурсі. Представники ліберальної доктрини розділили їх, відкинувши республіканські першочергові принципи відданості народному суверенітету та збалансованому на його основі уряді. Для лібералів, як відомо, форма держави не має принципового значення, головне – забезпечення мінімального втручання держави у свободу людини. Однак класичний лібералізм завжди підтримував ідеї верховенства права та загального блага. Принаймні спочатку теоретики лібералізму підтримували ідею, що уряди мають правити за суспільною згодою (теоретики природного права переважно були прихильниками договірної теорії походження державної влади). Це означає, що лібералізм і республіканізм спочатку не дуже відрізнялися. Джон Локк визначив свободу людини в суспільстві як підпорядкування розумним, належно прийнятим актам законодавчої влади, заснованої на суспільній згоді і незалежно від будь-якої приватної волі. Сама законодавча влада має бути обмежена метою суспільного блага. Бенджамін Констан розумів принцип свободи, що реалізувався у законодавстві Англії, Франції та Сполучених Штатів Америки як право підкорятися тільки законам і чинити супротив свавіллю однією або групи осіб [2, с. 4].

Важливий внесок у розвиток ліберальних ідей зробив Джон Ролз, американський ліберальний філософ XX століття, який переосмислив концепцію справедливості. Він прагнув знайти нову систему моральних суджень, яка мала покласти край суперечці між утилітаризмом, який прагне максимізувати принцип ко-

рисності тих чи інших явищ та процесів, та інтуїтивізмом, який базується на інтуїтивних моральних судженнях, і вирішити суперечку щодо протиставлення між свободою та рівністю. Він висунув ідею справедливості як чесності, тобто справедливого влаштування соціальних інститутів. Ролз висунув два основні принципи справедливості як чесності. Перший принцип: кожна особа може однаково непорушно претендувати на цілком адекватну систему рівних основних свобод. Другий принцип: соціальна та економічна нерівність має відповідати двом умовам: 1. Вона має бути прикріплена до посад, однаково відкритих для всіх за умов справедливої рівності можливостей; 2. Вона має приносити найбільшу користь найменш забезпеченим членам суспільства (принцип різниці) [4]. Отже, доходимо висновку, що Дж. Ролз стоїть біля витоків традицій соціального лібералізму. Проблеми соціальної справедливості на початку ХХ ст. постають особливо актуально та гостро, ведеться боротьба за соціальні та трудові права. Відтак індивідуальна свобода, незалежність, приватна власність не може уже ігнорувати проблему соціальної нерівності, відсутності рівних можливостей та потреби окремих категорій громадян у захисті. Класики лібералізму вважали, що негативна свобода особистості від втручання держави сама собою приведе суспільство до успіху. Частково така позиція є цілком спроможною, однак вона не враховує не менш важливого принципу рівності не просто у особистих правах, а й у мінімально необхідному комфорті життя. У протилежному випадку соціалістичні доктрини цілком могли б перемогти класичний лібералізм, який ставав комфортною ідеологією для заможних верств населення.

Історія лібералізму до ХХ ст. у Європі зводилась до класової історії привілеїв, що виборювались у влади, а також боротьби за поступове формування списку порушень, обмежень, заборон для держави, які вона ні в якому разі не повинна завдавати своїм громадянам. Законність поступово заміняла філософські теорії та ідеології, а реформатори боролися за практичні гарантії обмежень для держави. Моральний плюралізм поступився цим мінімальним гарантіям захисту особистості в Європі, тоді як моральна одностайність дала той самий результат у Сполучених Штатах, оскільки сама державність там була заснована на суспільному договорі про права людини, обмеження влади, федералізм. Це поступово сформувало нове уявлення про свободу як сферу, де людині дозволено робити, що вона хоче для власного розвитку, або бути тим, ким вона хоче бути, без зовнішнього втручання. Ісая Берлін назвав цю негативну свободу свободою, яку просто потрібно залишити за кожним. Негативна свобода найбільша, коли люди мають найбільший захист від примусу з боку держави або будь-якого іншого члена громади [5, с. 136]. Отже, базовим видом свободи для класичної ліберальної ідеології є саме негативна свобода як заборона втручання, що розуміється у двох видах: від держави та від особи.

Однак є позиція, що визначення свободи як чистої відсутності обмежень, тобто як позитивної свободи, знижує її цінність як суспільного ідеалу. Свобода перестає бути, бажаним для людини статусом і стає привілеєм, який зберігається за нею. Джеремі Бентам вважав, що «свобода» є протилежною «уряду», і його учень Джон Остін підтвердив, що свобода є зовсім несумісною з законом, сама ідея якого передбачає наявність обмежень та зобов'язань для правопорядку. Такою негативною є політична або громадянська свобода, вільна від юридичних зобов'язань, які покладаються суверенним урядом будь-якому з його підданих. Не приховував свого презирства Джон Остін до невігласів і фанатиків, які плачуть, безвідповідально заманують суспільство своїми розповідями про свободу, оскільки він вважав свободу концептуально відмінною від суспільного добробуту та держави [6]. Це були перші дзвінки критики в бік класичного лібералізму. Абсолютна свобода дій та повна незалежність від держави не спроможна саморегулюватись, і головне – не створює соціального добробуту. Суспільство занадто плюралістичне у своїх поглядах, поведінці, комунікації, щоб бути саморегулюючим та успішним загалом, без обов'язків та імперативних норм.

Ліберальний принцип повинен мати свої критерії. Цілком можна допустити, що негативна свобода природно впливає з ліберальної теорії, а сама свобода має обмежену цінність, якщо немає необхідного мінімуму особистої свободи. Остін запропонував форму громадянської свободи, яка є критерієм та орієнтиром держави для розвитку загального суспільного блага. Бентам запропонував критерій «корисності» як міру негативної свободи людини (незалежності). Мілль обстоював свій принцип шкоди (запобігання шкоди іншим). Отже, теорія лібералізму цілком може розвиватись у кількох векторах, оскільки принцип свободи є полісемантичним і може мати різну практичну мету: громадянська свобода для загального блага, практична корисність для суспільства, запобігання шкоди один одному тощо.

Ліберальна доктрина по-своєму трактує принцип верховенство права, під яким розуміється саме свобода. Відомий теоретик сучасної теорії лібералізму Л. Т. Гобхаус вказував, що першою умовою вільного державного правління є його здійснення не за довільним рішенням правителя, а за прийнятими розумними нормами закону, яким підкоряється сам правитель [7, с. 17]. Ф. Гаєк використав подібні терміни у формулюванні конституції свободи, наголошуючи, що концепція свободи за принципом законності, яка є головною темою його дослідження, базується на твердженні, що коли ми підкоряємося законам у контексті загальних абстрактних правил, встановлених незалежно від їх застосування стосовно нас, то ми не підпорядковуємося волі іншої людини, а отже, є вільними [8, с. 153]. Обидва підходи повторюють зауваження Дж. Локка про те, що свобода людей під правлінням держави полягає в тому, щоб мати постійні пра-

вила, за якими вони повинні жити, єдині для кожного в цьому суспільстві і встановлені законодавчою владою. Таке правило має відстоювати принцип свободи дотримуватися власної волі в усьому, де цього не вимагає закон, і не підкорятися непостійній, невизначеній, невідомій, довільній волі іншої людини [9, с. 13]. Ідеологи лібералізму відстоюють позицію про свободу від зазіхань співгромадян один на одного і від сваволі волі урядовців, що не може існувати без верховенства права. Саме звідси бере свій початок правовий лібералізм як певна сукупність вимог до законодавця стосовно реалізації принципу свободи та його поєднання із принципом законності. Не будь-який законодавчий припис є ліберальним, це має бути універсальна норма, що мінімізує втручання держави у життя людини, а також нівелює можливість наявності іншої приватної волі, якій має підкорятись особа. Саме тому поряд з поняттям свободи у працях Дж. Локка та Т. Гоббса зустрічається поняття незалежності як нагальної правової потреби в убезпеченні приватного життя, його захисті.

Окрім цієї основної спільної позиції щодо важливої ролі верховенства права в забезпеченні свободи, ліберальна думка все ж розходиться у різних напрямках. Основний розкол між класичним лібералізмом і сучасним соціальним лібералізмом проходить на шляху, який пролягає від економічної ринкової свободи Адама Сміта до теоретиків священної свободи, від обмеженої держави ХІХ ст. до думок Мізеса та Гаєка ХХ ст. про фундаментальність приватної власності, до неолібералізму ХХІ ст. Класичні ліберали відстоюють положення про захист власності, свободу договору, вільний ринок і обмежений уряд. Класичний лібералізм спирається на сприйняття людей як автономних, раціональних індивідів, відданих максимізації своїх інтересів. Це бачення критикують як політичну теорію власницького індивідуалізму [10, с. 122; 11, с. 517]. У цьому полягає основна підстава для критики лібералізму, класичні представники якого вважають, що забезпечивши людині повну свободу та незалежність, абсолютну приватну власність, благополуччя прийде само собою. Однак життєвий досвід показав, що цей підхід вкотре породжує нову класову майнову нерівність та боротьбу за соціальне обличчя цієї ідеології.

Влучно описує розуміння прав людини у класичному лібералізмі Г. Корнієнко: «Права людини в класичному лібералізмі описуються як відносини між людиною й державою, тобто основним є забезпечення захищеності окремого індивіда від небажаних, негативних дій щодо нього з боку держави. Тут права людини припускають відсутність певних небажаних дій щодо окремого індивіда [12, с. 18], а саме: примусу, втручань, посягань». Справді, ліберальні відносини між людиною і державою специфічні та орієнтовані на особисту незалежність та мінімальне втручання держави. Основою є перше покоління прав людини, яке вважається системою негативних прав (за аналогією з «негативною

свободою від...»), забезпечення яких пов'язане із вимогою до уряду у мінімальному втручанні у життя людини. Класична ліберальна позиція має стійке переконання, що такий політико-правовий стан справ і є запорукою успіху для суспільства.

Людвіг фон Мізес, провідний представник ліберальної теорії початку ХХ ст., наголошував, що програма лібералізму, якщо її описати одним словом, має розумітись як власність, тобто приватна власність на засоби виробництва. Всі інші позиції лібералізму впливають із цієї фундаментальної вимоги. Вчений зазначав, що коли люди називають лібералів апологетами приватної власності, це цілком виправдано. У цьому контексті лібералізм і капіталізм складають єдину систему. Суспільство, в якому впроваджуються ліберальні принципи, зазвичай традиційно називають капіталістичним суспільством. Класичні ліберали відводять вузьку і суворо обмежену роль для держави. Завдання держави класичної ліберальної позиції полягає виключно в тому, щоб забезпечити гарантії захисту життя, здоров'я, свободи та приватної власності проти насильницьких посягань. Усе, що виходить за межі цього, для лібералів є злом [13, с. 208]. Деякі класичні ліберали вірять у незалежність особистості як спроможність до саморегуляції та формування правопорядку, а деякі у велику силу приватної власності, що максимально розширює свободу особистості через право на результати праці і можливості його захисту. Варто наголосити, що така позиція зберігає свою актуальність і сьогодні, оскільки політико-правові експерименти ХХ ст. із соціалістичними ідеологіями довели їх неспроможність реалізувати на практиці декларовані ідеї. Саме капіталістичний підхід дає рушійну силу для цивілізаційного розвитку сучасного суспільства.

Висновки

1. Початкові позиції класичного лібералізму Б. Константа засновані на принципах особистої незалежності людини від держави, негативної свободи та індиферентності до форм державного устрою. Мілль виділив ліберальну тенденцію у політико-правових поглядах: від невдалої гонитви за владою народом, народним суверенітетом, контролем за владою до особистих прав та свобод.

2. Лібералізм ХVІІІ–ХІХ ст. – це тенденція переходу від віри у рятівну роль народної держави та республіки і реалізації свободи людини, ознаменованої Французькою революцією до відстоювання особистої свободи та незалежності, прав безвідносно до будь-яких державних форм. Базовим видом свободи для класичної ліберальної ідеології є саме негативна свобода як заборона втручання, що розуміється у двох видах: від держави та від особи.

3. Дж. Ролз стоїть біля витоків традицій соціального лібералізму. Проблеми соціальної справедливості на початку ХХ ст. постають особливо актуально та гостро, ведеться боротьба за соціальні та трудові права. Відтак індивідуальна

свобода, незалежність, приватна власність не може уже ігнорувати проблему соціальної нерівності, відсутності рівних можливостей та потреби окремих категорій громадян у захисті.

4. Не будь-який законодавчий припис є ліберальним, це має бути універсальна норма, що мінімізує втручання держави у життя людини, а також нівелює можливість наявності іншої приватної волі, якій має підкорятись особа.

Список використаних джерел

1. Constant B., *Political Writings*. New York: Cambridge University Press / edited by Biancamaria Fontana. 1988. 310 p.
2. Mortimer N. S. Sellers Republicanism, Liberalism, and the Law. 1997. *Kentucky Law Journal*. Volume 86(1). P. 1–31.
3. Mill J. St., *On Liberty*. Batoche Books Kitchener. 2001. Ontario. Canada. 109. <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mill/liberty.pdf>
4. Rawls J. *Theory of Justice*, Harvard University Press, Cambridge. 1999. 266 p.
5. Berlin I. Two Concepts of Liberty, *Four Essays On Liberty*, Oxford, England: Oxford University Press, 1969. P. 118–172.
6. Austin J. *The Province of Jurisprudence Determined*. Cambridge University Press. 1995.
7. Hobhouse L. T. *Liberalism*. Oxford Univ. Press, 1964. 144 p.
8. Hayek F. *The Constitution OF Liberty*. The University of Chicago Press, 1960. 596 p.
9. Locke J. *Second Treatise of Government* / C. B. Macpherson, ed. Hackett Publishing Company. 1980. 152 p.
10. Macpherson C. B. *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*. Oxford University Press. 2011. 328 p.
11. Brian Z. Tamanaha *The Dark Side Of The Relationship Between The Rule Of Law And Liberalism*. *NYU Journal of Law & Liberty*. Vol. 3: 516. 2008. P. 516–544.
12. Корнієнко Г. П. Обґрунтування прав людини: від класичного до сучасного лібералізму. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 37. С. 18–21.
13. Mises L. *Liberalism: The Classical Tradition*. 1927 (LF ed.). Liberty Fund, 1962. URL: <https://oll.libertyfund.org/title/greaves-liberalism-the-classical-tradition-1927-lf-ed>

Artur Dobroserdov. The development of liberal legal ideas in the XIX–XX centuries

The article analyzes the main legal doctrines of the XIX–XX centuries which formed the basis of modern legal liberalism. The author highlights the positions of classical liberalism of B. Konstan based on the principles of personal independence of a person from the state, negative freedom and indifference to the forms of the state system. Mill singled out a liberal trend in political and legal views: from the unsuccessful pursuit of people’s power, popular sovereignty, control of power to personal rights and freedoms.

The article concludes that liberalism of the XVIII–XIX centuries. it is a transition from belief in the saving role of the people’s state and the republic and the realization of human freedom, marked by the French Revolution, to the defense of personal freedom and independence, rights regardless of any state forms. The basic type of freedom for classical liberal ideology is negative freedom as the prohibition of interference, understood in two ways: from the state and from the person.

The views of J. Rawls, who stands at the origins of the traditions of social liberalism, are analyzed. The problems of social justice at the beginning of the 20th century are particularly relevant and acute and the struggle for social and labor rights is being waged. Therefore individual freedom, independence and private property can no longer ignore the problem of social inequality, lack of equal opportunities and the need for protection of certain categories of citizens.

The views of Ludwig von Mises who is a leading representative of the liberal theory of the beginning of the 20th century, are studied. He emphasized that the program of liberalism should be understood as property that is, private ownership of the means of production. All other positions of liberalism stem from this fundamental requirement.

The author concludes that representatives of classical liberalism believe that by providing a person with complete freedom and independence absolute private property, well-being will come by itself. However, life experience has shown that this approach once again generates a new class property inequality and a struggle for the social face of this ideology. Not just any legislative prescription is liberal it should be a universal norm that minimizes the state's interference in a person's life and also eliminates the possibility of another private will to which a person must obey.

Keywords: *liberalism, freedom, legal principle, legal ideology, human rights, legal idea, legal teaching.*

УДК 34 (3/9) + 343.2

DOI 10.31558/2786-5835.2023.2.4

Мартинюк Олексій Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ВПЛИВ РЕЛІГІЇ НА РОЗВИТОК ІНСТИТУТІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ ДОБИ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Стаття присвячена вивченню процесу впливу релігійних норм на еволюцію інститутів кримінального права в Україні доби раннього Середньовіччя.

Автор наголошує, із прийняттям християнства вітчизняному кримінальному праву стали відомі такі групи злочинів: злочини проти сім'ї та моралі (розпуста, зґвалтування, перелюбство, пияцтво, самовільне розірвання шлюбу, укладення шлюбу поміж близькими родичами, багатоженство, народження позашлюбної дитини, а також різноманітні сексуальні збочення) та злочини проти віри і церкви, об'єктом яких стали церква, її майнові права, релігійні настанови та приписи. Проте обсяг рецепції візантійського права у добу існування Київської Русі був незначним.

Автор зосереджує увагу на тому, що держава і право, безсумнівно, мають свою традиційну релігійну основу. Тому інтеграція традицій язичництва та християнства, яка розпочалася наприкінці X століття, позитивно вплинула на розвиток інститутів вітчизняного права, передусім кримінального. Християнська церква в Україні виробила власну систему покарань, яка суттєво відрізнялася від покарань, застосованих у Візантії чи Середньовічній Європі. У досліджувану добу в українських землях церква не застосовувала інквізиційний процес слідства. Відтак християнство, запозичене у Візантії, стало не візантійським, а виключно українським. Церковне право було змушене пристосовуватись до умов сталого суспільного середовища.

Автор доходить до висновку, що високий духовний рівень українського народу сприяв тому, що у його середовищі протягом усієї історії утверджувалися поняття свободи і гуманності, добра і справедливості, демократизму та гідності. Ці принципи у дохристиянську добу почали відображатися у нормах звичаєвого права, а з прийняттям християнства стали основою правової системи.